Creştinismul in Scythia Minor pana in veacul al VII-lea

in „lumina” necropolelor.

Creştinismul in Scythia Minor pana in veacul al VII-lea

in „lumina" necropolelor

Introducere

Problema începuturilor creştinismului pe teritoriul tarii noastre a preocupat mulţi cercetători atât de formaţie istorica, cat si teologica. Ea a fost abordata din mai multe puncte de vedere: istoric, arheologic, epigrafic, hagiografic, fiecare autor prezentându-si poziţia, uneori ajungându-se chiar la divergente de opinie.

Lucrarea de fata isi propune sa abordeze, in limitele unei lucrări de acest gen, problema răspândirii creştinismului in Scythia Minor in „lumina" descoperirilor din necropolele dobrogene cele mai importante.

De aceea este necesar mai întâi un scurt excurs istoric pentru a ne da seama de problemele cu care s-au confruntat locuitorii provinciei in perioada de care ne ocupam. Dobrogea a jucat un rol strategic important mai ales începând cu secolul al IV-lea

Efectele crizei lumii romane din secolul al III-lea care avusese urmări dintre cele mai grave pentru Moesia Inferior (din care făcea parte si Dobrogea), lovita frecvent de atacurile carpilor dar mai ales ale goţilor, încep sa se stearga odată cu opera de reconstrucţie si reformele lui Diocletian.

Dobrogea devine o provincie aparte cu numele de Scythia si se va bucura datorita poziţiei ei strategice de o atenţie cu totul speciala. Limesul creat aici va fi supus unei ample opere de reconstrucţie si

fortificare.[1]Contactul nemijlocit cu teritoriile controlate de neamurile aflate in mişcare si rolul sau de adevărat bastion înaintat pentru apărarea capitalei Imperiului – Constantinopol, au dat provinciei de curând create (intre 2 iulie 286 – 1 martie 293) un statut aparte, pe care istoricul Sozomenos l-a surprins foarte exact: „*Scythii, locuitorii Scythiei Minor, sunt pe poziţia locuitorilor necesari lumii romane, fiind asezati ca un zid in fata presiunii barbarilor*”.[2]

Noua ordine impusa de Diocletian avea sa fie continuata si dezvoltata de Constantin cel Mare si urmaşii acestuia, in vremea cărora a avut loc reorganizarea militară de pe limesul scythic, reconstrucţia si întărirea unor oraşe dobrogene precum si ridicarea unor edificii publice. Aceasta este in general o epoca de revirement economic, pe care-l constatam din plin pe plan arheologic atât in mediul urban cat si in cel rural. In răstimpul de la Constantin cel Mare si Valens, linia Dunării va fi întărita cu fortificaţii noi si se vor reface cele vechi. Cea mai importanta cetate din Scythia Minor rezidita in aceasta perioada este Tropaeum Traiani (distrusa in timpul lui Diocletian de o invazie a goţilor). Relevanta in acest sens este o inscripţie descoperita aici si care marchează victoria asupra barbarilor de pretutindeni.[3] O inscripţie funerara de la Ulmetum, a unui soldat din garda imperiala care murise in 324 la Calcedonia, ne relatează despre refacerea acestei cetati. De asemenea va fi refăcuta cetatea Histria, unde se vor construi si noi thermae. O grija deosebita va fi manifestata pentru Tomis, capitala provinciei. Se vor construi noi ziduri de incinta, se vor reface si construi noi clădiri (din aceasta perioada datează si edificiul cu mozaic), se vor reface drumurile(o inscripţie de pe un stâlp militar roman descoperit la Constanta si datând din anii 324 – 327

[1] Constantin Preda, Callatis – necropola romano – bizantina, Bucuresti, 1980, p.47.

[2] apud Nelu Zugravu, Geneza creştinismului popular al romanilor, Bucureşti, 1997, p.66.

[3] Emilian Popescu, Curs de istoria si cultura Bizantului, volumul I(324 - 1025), Bucuresti, 1995,
p.41.

atesta acest lucru si-l pomeneşte pe Constantin cel Mare si pe fii lui). Constantius al II-lea (337-361) va continua opera de reconstrucţie a inaintasilor lui si va renova Capidava si, „a fundamentis", Constantiniana, la nord de Histria, pe malul Marii Negre. O interesanta inscripţie descoperita la Carcaliu (judeţul Constanta). In interiorul cetatii Troesmis, ne marturiseste despre grija împăratului pentru „eterna securitate a cetatenilor" materializata prin fortificarea locului. De asemenea vor fi aduse in Scythia Minor noi trupe la Salsovia: milites quinti Constantiniani si la Noviodunum (Isaccea): milites primi Constantiniani.[4] In timpul împăratului Iulian Apostatul (361-363), este amintita cetatea Durostorum, unde este martirizat Emilian (18 iulie 362). Tot din aceasta perioada datează si o inscripţie descoperita la Niculitel, ce-l cinsteşte pe Iulian ca „victor ac triumfator semper Augustus".[5] Împăratul Valens, datorita împrejurărilor politice, va manifesta o grija deosebita pentru intarirea acestei graniţe. Construieşte un pod de vase la Noviodunum in 369 si păstrează capul de pod de la Constantiniana-Daphne. De asemenea, oratorul Themistius ne informează despre construirea unor fortarete si refacerea altora ruinate, ca si despre refacerea unor apeducte, depozite de alimente si a porturilor de pe tarmul Marii Negre, precum si întărirea graniţelor cu soldaţi. Se vor construi alte doua cetati: Gratiana (apărata de milites primi Gratianensis) si Valentiniana.[6] Ca o masura suplimentara de întărire a limesului scythic se vor ridica doua valuri de pamant: valul inferior, intre Vadul lui Isac si Tatarbunar, in

4 Notitia dignitatum, XXXIX, 25, 26, apud Emilian Popescu, op. Cit., p.47.

5 Emilian Popescu, op. Cit., p.51.

6 Ion Barnea si Radu Vulpe, Din istoria Dobrogei, volumul II, p.394-398.

lungime de 126 km.; valul de la Galaţi, intre Serbesti(Siret) si Tulucesti(Prut), in lungime de 23 km.[7]

Cu toate aceste masuri de precauţie, timp de un secol, Dobrogea va cunoaşte din nou momente grele, pricinuite de migraţia vizigota si de cea a hunilor. Un moment de cumpăna îl reprezintă trecerea goţilor in Imperiu si devastarea diocezei Thracia intre 376 – 381, când legăturile directe ale provinciei cu Imperiul sunt perturbate. Scythia Minor suferă in egala măsura de pe urma insurecţiei vizigoţilor si a invaziei hunice. Cu toate acestea, viata publica de tip roman continua, structurile politice si economice tradiţionale se păstrează, administraţia functioneaza, populaţia majoritara este cea romanizata (atestata de descoperirile arheologice).[8] Scopul acestei lucrări nu ne permite sa intram in amănunte in aceasta privinta dar vom aminti câteva repere istoriografice. Astfel, o prima invazie vizigota in Scythia are loc, după cum ne relatează Eunapios de Sardes la începutul anului 377, când cetele conduse de Fritigern si Alaviv vor devasta provincia si mai apoi intreaga peninsula balcanica.[9] Împăratul Valens ocupat cu luptele împotriva perşilor, va reacţiona mai târziu când situaţia devenise deja prea tensionata. Lupta decisiva se va da la Adrianopol in data de 9 august 378 intre trupele imperiale si coaliţia goţilor (de data aceasta si vizigoţi si ostrogoţi). Bătălia se va termina tragic, cu masacrarea legiunilor romane si cu uciderea împăratului Valens, al cărui trup nu a mai fost găsit (se presupune ca a fost ucis de o sageata sau ca a ars de viu in casa in care se retrăsese sa-si lege rănile).[10] După ce noul imparat (Theodosie) va înfrânge coaliţia gotica si va încheia cu ei un

7 Radu Vulpe, „Les Valla de la Valachie, de la Basse Moldavie et du Boudjak", in Actes du IX Congres International d'Etudes sur les Frontieres Romains, Mamaia, 6-13 septembrie, 1972, editura Academiei Romane, Bucuresti, 1974, p.269.

8 Nelu Zugravu, op. Cit.,p.70.

9 Vezi F.H.D.R.,volumul II, p.13 si 409.

10 Ammianus Marcellinus, Rerum Gestarum, traducere de David Popescu, Cluj, 1982, XXXI, 13,12-17.

foedus (3 octombrie 382), situaţia începe sa revină la normal, reluindu-se legăturile cu zonele afectate si remediindu-se stricăciunile. Dar, tulburarea produsa de huni era debea la început si astfel in 384/385 cete de barbari ataca cetatea Halmyris din nordul Dobrogei (se presupune ca erau tot goţi) demonstrând astfel fragilitatea situaţiei politice la graniţa de nord a Imperiului.[11] Urme ale trecerii goţilor prin Dobrogea si a convieţuirii cu populaţia provincial-romana din provincia Scythia Minor s-au descoperit la Beroe. Localizata la Ostrov, pe malul Dunării, necropola de la Piatra Frecatei conţine un număr mare de morminte din care s-au recuperat 786 de schelete. Mormintele sunt impartite in patru sectoare (A, B, C, D). In necropola predomina ritul inhumaţiei(exista si un mormânt de incineraţie). Orientarea mormintelor se face V – E. Exista de asemenea, mai multe tipuri de morminte: simple, cu ţigle, cu pietre, cu lemn. Datarea cimitirului se face, pe baza materialelor descoperite intre secolele II – VII si X – XII. Din mormintele descoperite, numai 210 au inventar. Mormintele apartinand secolului IV din necropola, prin obiectele lor, reflecta destul de evident o lume de cultura provincial – romana amestecata cu elemente străine de caracter barbar (se remarca elemente gotice specifice culturii Santana de Mures-Cerniahov). Un mormânt tipic provincial – roman de la Beroe are următoarele caracteristici: scheletul este orientat V – E, pus pe spate cu mâinile de-a lungul corpului; ca obiecte de inventar are o fibula cu capetele in forma de bulb de ceapa, inel de argint si doua ulcioare din argila depuse la picioare.

In restul mormintelor de tip roman, inventarul consta deseori dintr-un singur obiect, vas, fibula sau catarama.

Sunt prezente de asemenea si morminte barbare situate in interiorul necropolei romane, ceea ce a dus la concluzia logica a unei

[11]Otto J. Maenchen Helfen, „The world of the huns”, Berkeley,L.A., 1973, p.40-41

convieţuiri dintre cele doua populaţii in cadrul evenimentelor petrecute in Scythia in secolele IV – V.[12] Revenind la situaţia din secolul IV putem spune ca un rol deosebit l-a jucat puternica ascensiune a creştinismului in Scythia Minor, aceasta traducându-se in faptul ca episcopul de Tomis e apreciat de autoritatea imperiala drept un model de credinţa ortodoxa la Sinodul II Ecumenic ţinut la Constantinopol si la care a participat direct episcopul tomitan, ca raporturile sale cu alte centre creştine se amplifica si ca probabil, la cumpăna dintre veacurile IV si V este ridicat la rangul de episcop autocefal. In răstimpul de la trecerea goţilor in Imperiu si destrămarea imperiului hunic al lui Attila, Scythia Minor va cunoaşte perioade dificile. O dovada in acest sens o gasim relatata de Priscus in Ambasadele sale, unde se spune ca la întoarcere, a fost trimis ca sol de către Attila, Berichus care „stapaneste mai multe sate in Scythia"(e vorba probabil de zona gurilor Dunării pe care aceştia, la acel moment, o controlau).[13]In ciuda acestei situaţii grele, in 431, la al III-lea Sinod Ecumenic de la Efes, participa si episcopul Timotei de Tomis[14], menţionat si intr-o inscripţie descoperita lângă Constanta (îndoielnica). Pericol hunic va fi înlăturat odată cu înfrângerea acestora la „Câmpiile catalunice" (locus Mauriacus) de către generalul roman Aetius in anul 451. In consecinţa, ne-am fi aşteptat ca la Sinodul IV Ecumenic de la Calcedon sa participe si episcopul de Tomis de atunci, Alexandru. Acesta insa nu participa, si nici un episcop din Moesia, din cauza unor atacuri furibunde ale coaliţiei hunice după înfrângerea mentionata. Totuşi, el va semna in

[12] Petre Aurelian, „Sapaturile de la Piatra Frecatei(Beroe)", Materiale si cercetări arheologice, volumul VIII, Bucuresti, 1962, p. 565 – 591.

[13] Ambasadele lui Priscus, I.I.R., VIII, traducere de George Popa Liseanu, Bucuresti, 1936, p.24.

[14] Acta Conciliorum Oecumenicorum, Fd. Schwartz, volumul III, prima parte, 1935, p.234. Intre cei 197 de membri ai sinodului, semneaza si episcopul de Tomis: „Timotheus episcopus provinciae Scythiae Tomitanae civitatis suscripsi".

452 actele conciliului de unde rezulta ca pericolul a fost îndepărtat.[15] După moartea lui Attila in 453, „Imperiul" clădit de el se va destrăma fiind impartit intre fii lui. Unul dintre ei, Hernach (Irnach, Ernac), cel mai mic, se va retrage in nord-estul Dobrogei, înspre Delta Dunării.[16] La Beroe(Piatra Frecatei), arheologii au surprins momentul stabilirii hunilor in aceste locuri. In necropola II, sectorul C s-a descoperit, după cum am amintit si mai sus, o basilica cimiteriala. Noutatea o constituie faptul ca ea suprapune o alta mai veche, denumita si „basilica cu cripta", ce poate fi datata pe baza celor 320 de monede descoperite in stratul arheologic ce-i aparţine, in secolele IV – V după Hristos. Ca ipoteza este data ridicarea acesteia in timpul lui Constantin cel Mare (326-337), distrugerea ei petrecându-se in a II-a jumătate a secolului al V-lea, iar după câteva decenii, probabil in vremea lui Anastasius (491-518), peste ea se ridica o a doua, perfect suprapusa arhitectonic. Situaţia arheologica surprinsa aici i-a făcut pe arheologi sa sustina ca distrugerea „basilicii cu cripta" s-a petrecut după retragerea hunica de la Nedao (454).[17]

După destrămarea coaliţiei hunice (454 - Nedao), o atenţie deosebita a fost acordata provinciilor dunărene, inclusiv Scythia Minor, refăcute printr-o activitate constructiva laborioasa, începuta de către Anastasius si desavarsita sub Iustinian. Astfel ţinutul actual romanesc devine un focar de civilizaţie romano- bizantina. Elementul fundamental prin care aceasta civilizaţie se defineşte in organizare, mod de viata, mentalitati, limbaj, forme artistice este profundul sau caracter creştin. Anastasius (491-518) manifesta o grija deosebita pentru Dobrogea unde vor fi refăcute zidurile unor cetati: Histria, Dinogetia, Capidava, Altinum (aici au fost descoperite cărămizi

[15] Otto J. Maenchen-Helfen, op. Cit., p.131.

[16] Ion Barnea si Radu Vulpe, op. Cit., p. 408.

[17] Petre Aurelian, „Beroe I, necropola din veacurile II-VII e.n. de la Piatra Frecatei", Bucuresti, 1975,p.7-21.

stampilate, care conţineau numele împăratului). Lucrările cele mai importante s-au desfasurat in capitala provinciei, Tomis. La Constanta s-a descoperit si singurul sigiliu cu numele împăratului de pe teritoriul Dobrogei.[18]Iustinian (527-565) va continua opera lui Anastasius, in timpul lui efectuându-se cele mai ample lucrări de fortificare intreprise vreodată pe linia de graniţa a Imperiului. La Dunărea de Jos se conturează un nou conflict generat de invazia unor triburi de slavi, anti si bulgari amestecaţi cu ramasite ale hunilor. In 559 se înregistrează si o invazie a cutrigurilor conduşi de Zabergan. Aceştia trec fluviul in Scythia Minor si Moesia Secunda ajungând pana in Thracia, Macedonia si Grecia. Cu aceasta ocazie a fost prădata si incendiata cetatea Dinogetia (si poate si altele din Dobrogea).[19] Ramanand sub controlul Imperiului, provincia Scythia Minor se va bucura de o vasta opera de reconstrucţie. Astfel, vor fi refăcute aproximativ 40 de cetati, intre care amintim: Axiopolis, Troesmis, Noviodunum, Aegysus, Ulmetum, Ibida, Tomis, Callatis, Histria, Dinogetia etc. Descoperirile arheologice au confirmat si in acest caz ştirile istoricilor vremii (spre exemplu ale lui Procopius de Cezareea).

In ciuda tuturor acestor ample lucrări de reconstructi si întărire situaţia devine din ce in ce mai tensionata datorita invaziilor slavo-avare ce vor continua mai bine de un secol. Aceasta situaţie dramatica a avut repercusiuni si asupra ţinutului dintre Dunăre si Marea Neagra. Descoperirile arheologice, monetare si sigilografice făcute in ultimele decenii arata ca, in urma confruntărilor dintre armata imperiala si cetele cutrigure si avaro – slave si, apoi a răscoalei trupelor de frontiera, Imperiul controlează in mod ferm provincia pana la începutul domniei lui Heraclius (610 - 641), cu excepţia unei sincope produsa de

[18] Emilian Popescu, op. Cit., p. 82.

[19] Stelian Brezeanu, O istorie a Imperiului Bizantin, editura Albatros, Bucuresti, 1981, p.33 si Emilian Popescu, op. Cit., p.90.

o incursiune avara ce asediază Tomisul (in 599)[20], iar continuitatea de locuire este evidenta. După trecerea in masa a slavilor peste fluviu prin punctul Popina – Silistra in primii ani ai domniei lui Heraclius, este cu totul nesigur ca Dobrogea sa fi continuat, sub diferite formule juridice si administrative (o thema), a fi sub autoritatea bizantina pe tot parcursul secolului al VII-lea. Elementele culturii materiale din provincie(sistem de locuire, ceramica, decoruri etc.) atesta filiaţia lor cu formele culturare din perioada anterioara (sec. IV - VI) si totodată, participarea acestora la geneza celor caracteristice veacurilor VII – X. In acest interval de timp devin realitati istorice: dispariţia treptata a vietii urbane; abandonarea activitatilor edilitare; sincope in circulaţia monetara; dispariţia centrelor episcopale.

Penetraţia bulgara in zona de la nordul gurilor Dunării sub conducerea lui Asparuch, trecerea lor in Imperiu si recunoaşterea de către diplomaţia bizantina a formaţiunilor avaro – slave (680 - 681) au marcat întreruperea temporara a legăturilor directe dintre spaţiul dobrogean si Constantinopol.[21] După căderea frontierei dunărene a Imperiului bizantin a urmat o perioada tulbure cu caracteristicile menţionate mai sus. Dobrogea nu iese total din zona de influenta a imperiului, dar isi pierde importanta strategica fiind inclusa in thema Paristrion (Paradunavon).[22] Deşi in aceste vremuri tulburi, viata religioasa a locuitorilor din Scythia Minor este puternic afectata, scaunul de Tomis încetându-si existenta, ea nu dispare ci continua fara întrerupere pana la restabilirea dominaţiei bizantine in aceasta regiune(secolele X- XI).[23]

[20] Stelian Brezeanu, op. Cit., p. 38.

[21] Nelu Zugravu, op. Cit., p.75-76.

[22] Emilian Popescu, „Monahismul timpuriu pe teritoriul Romaniei”……….., p. 96.

[23] Alex. M. Ionita, „Viata manastireasca in Dobrogea pana in secolul al XII-lea”, in Studii Teologice, numarul 1/ 1977.

<u>Geneza crestinismului nor-danubian – o problema?</u>

După scurta incursiune istorica, o alta problema care trebuie amintita atunci când se vorbeste despre crestinism la romani este problema genezei (originii) acestuia.

Intrebarea ce se impune in mod firesc este: de când putem vorbi de creştinism pe teritoriul de astăzi al Romaniei, este creştinismul romanesc de origine apostolica?

In general, când se vorbeşte de creştinism, si mai ales pe teritoriul patriei noastre, pentru cei mai mulţi, toate par sa înceapă de la Constantin cel Mare. Fara a mai insista asupra rolului jucat de ilustrul imparat afirmam ca cei in cauza sunt inclinati sa exagereze lucrurile fara nici cel mai „infim” spirit critic. Pe de alta parte sunt destui si cei care susţin fara drept de apel originea apostolica sigura a Bisericii romane ca rezultat al activitati misionare a Sfântului Apostol Andrei si, mai nou, a Sfântului Apostol Filip.

Textele care se invoca cel mai adesea in discutia privitoare la acest subiect sunt urmatoarele: Eusebiu de Cezareea spune in „Istoria bisericeasca” (III,1-3) cum ca lui Andrei i-a cazut la sorti Scythia pentru propovaduire; Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae din secolul X il aminteste pe sfantul Apostol Andrei la 30 noiembrie, cu aceeasi mentiune ca la Eusebiu, dar cu completarea ca sfantul ar fi hirotonit la Odessos (Varna) pe unul din ucenicii sai (Amplius); Epifanie Monahul reia ideea din Synaxarium; Hippolyt al Romei (175-235) spune:”Andrei a vestit scitilor si tracilor”; de asemenea mai este invocat un calendar gotic-arian (din secolul IV – cel mai vechi) care are mentionata ziua sfantului Andrei. In legatura cu apostolatul Sfantului Filip sunt mentionate: calendarul gotic amintit mai sus, doua

martirologii (al lui Usuard – secolul IX – si al lui Adon) etc. Fara a intra in polemica acestui caz(al originii crestinismului romanesc) ne vom limita in a observa ca stirile privind o eventuala propoveduire a celor doi Apostoli ai Domnului in Dobrogea sunt contradictorii si insuficient puse in evidenta de descoperirile arheologice si de observatiile istorice. Nu credem ca daca vreunul dintre cei doi Apostoli ar fi propoveduit in Scythia (asa cum ne-ar f placut sa se fi intamplat), acest lucru nu ar fi fost amintit si, cu siguranta, folosit de toate personalitatile vietii bisericesti dobrogene inca de la inceputuri. Or, nici Bretanion (in conflictul cu imparatul Valens), nici Ioan Casian, nici vreunul din „calugarii sciti" nu se folosesc de aceasta argumentatie, ceea ce ne face sa ne indoim de veridicitatea unei eventuale „origini apostolice" a crestinismului romanesc.

De origine apostolica sau nu, religia crestina a aparut pe teritoriul Scythiei Minor inca din primele veacuri dupa Hristos, fie prin intermediul negustorilor din porturile Dobrogene, fie prin cel al veteranilor sau prin orice alte mijloace. Cert este ca păgânismul era in veacurile II – III o credinţa vie, acceptata si impartasita de locuitorii Imperiului, inclusiv de cei ai provinciilor dunărene, cu numeroase aspecte neformale, ateismul si indiferente religioasa fiind fenomene singulare. Un fenomen interesant si specific secolelor I – III il reprezinta existenta alaturi de sau chiar in mediul crestin a elementelor de factura gnostica. Pe teritoriul Romaniei se remarca o coexistenta a pieselor crestine cu cele gnostice[24], ceea ce a facut pe unii autori sa considere ca gnosticismul a avut un rol important in crestinarea regiunilor dunarene.[25] Elemente gnostice au patruns si in zona dobrogeana a Moesiei Inferior si a Daciei aşa cum se poate

24 N. Gudea si Ioan Ghiurco, Din istoria creştinismului la romani (marturii arheologice), ed. Episcopiei ortodoxe romane a Oradiei, Oradea, 1988, p.37.

25 Nelu Zugravu, op. Cit., p.98-99

deduce din descoperirea unor geme de tip abraxas sau gryllos si a unor placute cu inscripţie. Asfel, intr-un mormânt de inhumaţie de la Tomis datat in secolul al II-lea s-a găsit o gema montata pe un inel de plumb pe care era reprezentata divinitatea Chnobis cu corp de şarpe, ceea ce a trimis cu gândul la gnosticii ophiti; aceştia considerau şarpele ca mijlocitor al cunoaşterii si au fost combatuti, printre alţii si de către Origen. De la Dinogetia (Garvan) provine o gemma abraxea, datata in secolul al III-lea si care pe baza reprezentărilor, pare sa fi aparţinut unui gnostic de origine egipteana sau siriana din rândurile militarilor sau negustorilor aflaţi in regiune. Elemente gnostice se vor mentine pana tarziu daca luam in considerare o stela funerara, azi dispăruta, descoperita in necropolele tomitane, care la sfarsitul inscripţiei avea incizata reprezentarea unei frunze de palmier (simbol creştin) iar mai jos o pentagrama (simbol gnostic) si datata in secolul al IV-lea.[26] Putem afirma cu certitudine, pe baza marturiilor aghiografice, ca in Dobrogea au existat creştini izolaţi chiar din primele secole; acest lucru îl observam in timpul persecuţiei lui Diocletian (303 - 304) când in Scythia Minor apar numele a numeroşi creştini (in mare parte militari), cei mai numeroşi fiind in Tomis, apoi Durostorum, Axiopolis, Dinogetia, Noviodunum si Halmyris.[27]

Un cimitir descoperit recent la Tomis si atribuit in virtutea orientarii V-E, a inventarului modest si a ritului comunitatii crestine din Tomis, a fost datat dupa materialele descoperite si monede, majoritar in secolele II- III d. Hs. Acest fapt ar pleda, in opinia autorilor studiului respectiv pentru o crestinare relativ timpurie si in masa la Tomis.[28] Informatia aceasta pare sa fie ignorata de studii posterioare, probabil

26 Emilian Popescu, I.G.L.R., p.63, 28.

27 Ion Barnea, Monumenti Paleocristiani della Scizia Minore, estratto de „ Corsi di cultura sull arte ravennante e bizantina”, Ravenna, 1971, p.25-26.

28 Mihai Bucovala, Cecilia Pasca, „Cercetari in necropola romana de vest a Tomisului”, in Pontica, XXV, 1992, p.270.

din cauza lipsei din inventarul mormintelor descoperite a elementelor cler crestine.

Un istoric grec spunea in incheierea lucrarii sale de spre crestinismul preconstantinian din Grecia:

„Si on voulait conclure, on pourrait donc dire, qu'a l'epoque preconstantinienne, en Grece, bien qu'il a existat des communautes vivantes, les chretiens n'ont pas laisse de traces importantes. Leur vie religieux ne se distinguait pas de la vie paienne par des traits tres prononces, elle evoulait en marge de la population paienne.[29] Acelaşi lucru s-ar putea spune si despre Scythia Minor.

De ce ne-am oprit in problema originii crestinismului romanesc tocmai la descoperirile din necropole?

Asa cum aclama titlul unei lucrari recente[30], si dupa cum lasa sa se inteleaga istoria, crestinismul a patruns in mediul preromanesc in mediul popular. Un invatat francez, Georges Duby, spunea intr-una din cartile sale:„La religion du peuple est naturellement funeraire".[31] Fara a exagera aceasta fraza, afirmam si noi pe baza celor studiate ca domeniul funerar exprima cel mai bine orientarea (trăirea) religioasa a oamenilor: credinţa, superstiţiile, fricile, cutumele. El este un bun domeniu de studiu al apariţiei si evoluţiei credinţei creştine pe teritoriul României. Din cercetarea necropolelor ne putem da seama atât de continuitatea culturala romaneasca pe aceste meleaguri cat si de originea multora dintre practicile creştine de astăzi. Descoperirile arheologice, in genere, au acest rol de a confirma sau infirma ştirile literale si tradiţiile locale. Pentru motivul exprimat mai sus ne-am oprit la studiul necropolelor din Dobrogea in vederea unei mai bune edificări in problema propusa.

[29] D. I. Pallas, in Cahiers Archeologiques, XXIV – 1975 – p. 19 apud I, Barnea, Consideraţii privind cele mai vechi monumente creştine de la Tomis, Pontica XXIV, 1991.

[30] Nelu Zugravu, Geneza crestinismului popular al romanilor, Bucuresti, 1997.

[31] L'Europe au Moyen Age, Paris, 1984,p. 245

Din punct de vedere creştin, moartea a survenit in lume ca urmare a păcatului lui Adam si s-a transmis tuturor oamenilor, de aceea ea este o realitate ce trebuie acceptata ca voie a lui Dumnezeu. Ea nu este decât o poarta spre viata de dincolo. Prin moarte încetează orice activitate a omului, fie de a creste in virtute, fie de a cădea in păcat. Viata pana la moarte este răstimpul in care omul poate sa dobândească dreptul la viata si fericire veşnica. In acelaşi timp, ca rezultat al faptelor sale, el poate sa-si atragă asupra sa moartea sau pedeapsa eterna. Odată evenimentul morţii trecut, nu mai exista posibilitatea efectuării unui progres in virtute si, deci, dobândirea iertării păcatelor.[32] In domeniul funerar găsim exprimata aceasta frica a vredniciei sau nu de fericirea veşnica in formula des întâlnita: „Kupis 3or|6i”(„Doamne ai mila!”). Moartea trupeasca este urmata de judecata particulara: „este rânduit oamenilor sa moara, iar după aceea sa fie judecaţi”(Evrei IX, 27). Despre procedura in cadrul judecaţii particulare, Revelaţia divina nu spune nimic. O tradiţie veche a dezvoltat in acest sens invatatura despre vămi. Astfel, după despartirea de trup, sufletul merge la judecata particulara insotit de îngeri si demoni. Acesta trebuie sa treacă prin anumite vămi sau puncte de cercetare. La fiecare vama i se va cere socoteala pentru faptele din aceasta viata. Tradiţia aceasta este foarte puternic imprimata in constiinta creştinilor romani încât si astăzi la cele mai multe inmormantari, cel decedat are agatat de deget un ban perforat pentru a „plăti” vămile. După cum cunoaştem din istoriografie, obiceiul punerii de monede in mormânt este de factura păgâna, banii reprezentând „obolul lui Charon” ce trebuia plătit de spiritul celui mort pentru a avea acces in lumea umbrelor.

[32] Remus Rus, Concepţia despre om in marile religii, teza de doctorat, Bucuresti, 1978, p.130 – 131.

O alta problema pe care trebuie sa o amintim este posibilitatea legăturii dintre cei vii si cei morţi. In credinţa creştina, intre cei vii si cei morţi exista o strânsa legătura bazata pe comuniunea iubirii si a rugăciunii. Prin acte de milostenie, prin rugăciuni cei in viata pot cere mila si indurare de la Tatăl ceresc pentru cei aflaţi sub pedeapsa. Aceasta întrepătrundere sau intr-ajutorare spirituala, caracteristica doctrinei creştine ortodoxe, accentuează mai ales asupra caracterului universal al comunitatii umane, care in accepţiunea ei cea mai larga depaseste limitele vietii empirice si include pe toţi cei care au impartasit aceeaşi credinţa. Ca expresie văzuta a acestei concepţii avem parastasele, mese in amintirea celor decedaţi, când se crede ca milostenia se face in numele celui trecut la viata veşnica. Credinţa aceasta este foarte puternica in rândul poporului care o păstrează cu sfinţenie. Si aceasta practica are corespondent in păgânism. Spre exemplu, romanii credeau ca defunctul intra in comunitatea zeificata a sufletelor celor morţi (manes), care mai erau si genii protectoare. Pierdut in lumea umbrelor stramosilor, defunctul se lasă in seama credinţei urmaşilor săi si mai ales a fiului sau legitim, care trebuia sa oficieze ritualurile stramosilor la mormântul sau. Aceste ritualuri constau in banchete funerare, libaţiuni si rugăciuni aduse manilor. [33] Pe multe din stelele funerare păgâne descoperite in Dobrogea apare inscripţia: D M, adică D(is) M(anibus) - „zeilor mani”. Mormântul devenea astfel proprietate sacra a manilor el neputand fi violat. Inviolabilitatea mormintelor s-a transmis si in crestinism inca de timpuriu existand unii crestini care jefuiau mormintele antice. In 441, cu ocazia unui targ tinut intre romani si nomazii huni, acestia din urma ataca si macelaresc un numar importana de participanti. Pretextul pentru atacarea targului a fost o incursiune a episcopului de Margus

[33] Remus Rus, Concepţia despre om in marile religii, teza de doctorat, Bucuresti, 1978, p.13

(Dubrovita), in teritoriul stapanit de huni si jefuirea de catre acesta a averilor si tezaurelor pe care hunii le ascunsesera[34]; dupa unii istorici era vorba despre jefuirea mormintelor regale de popdoabele lor, in baza unei paralele cu o novela din 27 martie 347 care, incriminand pe violatorii de morminte (sepulcri violatores), ii amintea in primul rand pe clerici, si cu predicile lui Ioan Gura de Aur in care sunt amintiti de asemenea jefuitorii de morminte.[35]

Multe dintre mormintele descoperite in necropolele din Scythia Minor nu au inventar (majoritatea la Callatis si la Beroe) si numai orientarea lor precum si aceasta lipsa a inventarului i-au condus pe cercetători la concluzia ca ar fi aparţinut unor creştini. De asemenea multe dintre obiectele găsite in necropole sunt similare si creştinilor si păgânilor (opaiţe, ulcioare, monede, fibule, lacrimarii etc. – vezi Callatis), ceea ce face ca atribuirea lor sa fie dificila. Pe baza descoperirilor din necropole precum si a asemănărilor dintre concepţiile funerare, se ajunge la concluzia ca primii creştini au păstrat unele din practicile păgâne revalorizându-le in sens creştin. Astfel, pe opaiţe apare crucea, porumbelul sau alt simbol creştin, pe ulcioare apare inscripţia ZOH (Viata), pe bratari apare de asemenea crucea, la fel pe catarame, aplice si pietrele de mormânt. Tendinţa de a marca locul unde este îngropat un creştin devine majoritara începând cu secolele IV – V. Aceasta tendinta (obicei) a fost preluata de crestini de la paganii daco-romani, care la randul lor au pastrat o traditie mai veche, ce dateaza pe teritoriul tarii noastre inca din epoca bronzului, apoi cu o mare varietate de forme, din epoca elenistica in Dobrogea.[36]

Dupa cum se poate observa, domeniul funerar este mediul cel mai propice de patrundere al cutumelor si practicilor antice, cu atât mai

34 Ambasadele lui Priscus, I.I.R., VIII, p.116.

35 Otto J. Maenchen-Helfen, op. Cit., p.116.

36 Enciclopedia arheologiei si istoriei vechi a Romaniei, volumul III, M-Q, Editura Enciclopedica, Bucuresti, 2000, p. 105-106.

mult cu cat noua religie si-a elaborat destul de târziu, respectiv către anii 200 – 250, si nici atunci suficient de închegat, discursul asupra morţii.

Astfel, in ceea ce priveşte ritul funerar, se admite ca in veacurile II – III creştinismul n-a avut rol hotărâtor in trecerea de la incineraţie la inhumaţie. Pe temeiul unor raţiuni de natura biblica (Facere 3, 19: „Pamant eşti si in pamant te vei întoarce"), dogmatica, morala (cinstirea moaştelor) si tradiţionala (pe filiera iudaica) antropologia si soteriologia specifice creştinismului in perioada amintita au afirmat ideea învierii trupurilor in vederea Judecaţii de Apoi si a dobândirii vietii veşnice si au proclamat permanenta naturii umane a corpurilor, in consecinţa, au respins cremaţiunea, preferând inhumaţia. Cu diferente de la o regiune la alta, acest rit devine deja predominant in Imperiul Roman din secolul al III-lea, sub influenta cultelor orientale in special, dar si a noilor tendinţe umaniste din epoca. Aceasta „humanitas", inteleasa ca philantropia greceasca, era apropiata de concepţia creştina asupra trupurilor; **„arderea trupurilor nu înseamnă o pietate fata de suflet, scria Tertulian, ci o cruzime fata de corp, pe care omul nu trebuie sa-l dea ca ispasire pentru vre-o pedeapsa"**.[37]

Descoperirile mai vechi din sectorul funerar al oraşelor greceşti din ţinutul dobrogean al Moesiei Inferior arata ca de la sfarsitul secolului al II-lea, cu intensitati diferite de la o cetate la alta, inhumaţia se generalizase. In secolul intai Tacitus afirma ca ritul incinerarii este obligatoriu, insa in prima parte a veacului urmator, sub influenta cultelor orientale si a practicilor acestora (tehnica sarcofagelor), inhumatia devine dominanta.[38]

[37] Nelu Zugravu, op. Cit., p. 102.

[38] Gavrila Simion, „Rituri si ritualuri funerare practicate in necropola romana de la Noviodunum", in Pontica, 27, 1995, p. 91-105.

In interiorul provinciei, pe malul dunărean si in zona sud – moldoveneasca a acesteia, unde tradiţiile autohtone au fost mai puternice, coexistenta incineraţie – inhumaţie a fost mai îndelungata, respectiv pana la începutul epocii romano – bizantine. Dupa invaziile slave ce au dominat secolele VI-VII, cu repercursiuni si in urmatoarea perioada se remarca folosirea ritului incineratiei, probabil sub influenta slava, de catre o populatie crestinata (edificatoare sunt crucile de pe urnele funerare si de pe capacele acestora).[39] Studiul amanuntit asupra acestor necropole ar depasi spatiul acordat acestei lucrari de aceea el va face obiectul unei lucrari mai ample. O singura problema merita amintita aici deoarece are legatura cu continuitatea poporului roman, este atribuirea initiala a mormintelor de incineratie de dupa invazia slavilor exclusiv acestora din urma (practica este recunoscuta sub numele de panslavism) care foloseau numai ritul incineratiei. Unei astfel de atrbuiri i se impotrivesc insa atat ceramica folosita ca urne, cat si anumite practici legate de ritul de inmormantare: practica locala mult mai veche a acoperiri urnelor sau a casetelor de piatra sau caramida. Folosirea ritului incinerarii de populatia straromana poate fi admisa ca o revenire la anumite practici mai vechi pagane, indeosebi in urma contactului cu slavii care inainte de crestinare si chiar dupa aceea, practicau ritul incinerarii. Oricum, chiar intr-o perioada de slabire a disciplinei bisericesti, o astfel de practica este greu de admis pentru o populatie crestina.[40]

<u>Descoperiri</u>

[39] A. Radulescu – N. Hartuchi, Cimitirul feudal-timpuriu de la Castelu, Constanta, 1967, 127p.

[40] E.A.I.V.R., p. 144.

In paginile urmatoare vom prezenta mai multe descoperiri facute in numeroasele necropole dobrogene si care au legatura directa cu crestinismul si patrunderea lui pe teritoriul provinciei Scythia Minor.

Facand parte, pana la reformele lui Diocletian, din provincia Moesia Inferior si prin urmare din Imperiu, intr-un mediu elenistic la origini cu influente orientale (siriene mai ales), teritoriul Dobrogei de astazi se constituia intr-un mediu propice pentru misionarismul crestin. Dupa cum am amintit mai sus, sunt abundente stirile aghiografice despre crestini martirizati pe aceste meleaguri. Fara a mai insista asupra acestora, putem presupune ca misiunea crestina se va fi desfasurat de ceva timp(mai devreme de secolele III - IV), deoarece crestinii erau deja cunoscuti si prin activitatea lor deranjau lumea pagana a timpului.

SECOLELE II – IV(V) LA **TOMIS**

In sprijinul afirmatiilor anterioare aducem descoperirea in 1992 a unei necropole romane in zona de vest a Constantei(anticul Tomis). Din informatiile culese de cercetatori am extras urmatoarele concluzii:

- Ritualul folosit pentru cele 46 de morminte descoperite in anul 1992 in zona de vest a necropolelor tomitane este exclusiv inhumatia(cel de-al 47-lea era un cenotaf).

- Numarul mormintelor practicate in gropi simple este de 22, iar al celor in firida de 24. Trei morminte din prima categorie fusesera marcate printr-o tigla asezata la cap si respectiv doua – fragmentare – lateral.

- 42 dintre morminte contin cate un inhumat, 3 cate doi si ultimul dintre ele, trei (o familie cu un copil). Orientarea celor inhumati a putut fi stabilita in 33 din cazuri, dintre care 28 aveau orientarea V-E, iar 5 N-S sau NE-SV.

• In 34 de morminte au fost descoperite obiecte de inventar; putin numeroase si modeste ca factura, acestea reprezinta forme tipice pentru epoca romana mentionata, unele dintre ele avand caracter exclusiv funerar. Vasele din ceramica si sticla reprezinta in mod cert produse ale atelierelor locale, unele din opaite fiind copii locale ale unor tipuri lucrate de mesteri ce-si stampilau produsele in centre traditionale, precum Atena si Corint. Datarea unor morminte a putut fi stabilita pe baza inventarului recuperat, astfel: pentru secolul II d. Hs., 7 morminte, pentru secolul III, 12 morminte, pentru secolele V si VI, cate unul; 13 morminte nu contineau nici un obiect; pentru ele, opinam, cu titlu de probabilitate, secolul IV. Orientarea V-E, tipica crestinismului, si stratigrafia (mormintele se afla la acelasi nivel si grupate intr-o necropola) i-a determinat pe arheologi sa considere mormintele respective ca apartinand comunitatii crestine din Tomis. Faptul ca multe dintre ele sunt datate in secolele II- III d. Hs. Pledeaza pentru o crestinare relativ timpurie la Tomis.[41] Informatia este foarte pretioasa si daca nu va fi infirmata de cercetarile ulterioare se pare ca se confirma existenta crestinismului preconstantinian in Dobrogea.

Un epitaf descoperit in Constanta, in teritoriul necropolelor, si datat in secolul al III-lea, este pus in amintirea unei oarecare Matrona care, schimbandu-si parerea (5o^a - interpretat si ca „credinta”) nu a fost ingropata alaturi de sotul si cei doi copii ai sai. Acest epitaf considerat de unii cercetatori ca sigur crestin, de altii privit cu putina suspiciune, vine sa intareasca ideea unui crestinism timpuriu in Scythia Minor, chiar daca el apare sporadic si numai sub forma de presupuneri inainte de secolul al IV-lea.[42]

[41] Mihai Bucovala, Cecilia Pasca, art. cit., rev. cit.

[42] Emilian Popescu, I.G.L.R.; I. Barnea, „Consideratii privind cele mai vechi monumente crestine de la Tomis”, in Pontica, XXIV, 1991, p. 269; Nelu Zugravu, op. Cit., p. 176.

Intr-un mormânt de inhumaţie orientat VNV – ESE dintr-un tumul funerar investigat in 1978, care conţinea trei amfore, un opaiţ, o catuie dacica cu cenuşa si cărbuni, un pahar si trei monede de bronz din timpul lui Claudius II Gothicus (268 - 270), s-a descoperit o fibula din aur cu capete in forma de bulb de ceapa, pe al cărei arc se afla incizat numele INNOCENS. Antroponimul este cunoscut in lumea creştina timpurie, dar el apare, deopotrivă, si printre numele religioase păgâne. Alte obiecte descoperite in acelaşi sit: delfini de bronz, opaiţ de lut cu imaginea unui porumbel pe o ramura de măslin, opaiţ cu ciorchine de strugure, tipar de lut cu reprezentarea unui om cu masca de măgar. Acestea au fost considerate de unii ca marturii creştine iar altii le-au privit cu rezerva.[43]

Daca aceste marturii prezentate mai sus sunt privite de unii cercetatori cu scepticism, urmatoarea descoperire dintr-o necropola tomitana nu lasa nici o urma de indoiala asupra credintei impartasite de cel care a folosit obiectul respectiv. Este vorba despre un opait de lut ars descoperit intr-un mormant tomitan (M14) ce are incizat pe fund, de trei ori, semnul crucii. Obiectul a fost datat pe baza celorlalte materiale descoperite si a tipologiei, in secolul al III-lea, constituindu-se astfel in cel mai vechi obiect crestin descoperit la Tomis.[44] In aceeasi necropola romana, in M7 s-a mai escoperit un opait ce avea ca decor doi pesti suprapusi, de asemenea privit ca semn al crestinarii.[45]

Inainte de a trece la prezentarea obiectelor de secol IV, trebuie sa completam tabloul raspandirii crestinismului pe teritoril dintre Dunare si Marea Neagra cu o descoperire facuta la Barbosi. Este vorba despre doua cruciulite de sidef, de mici dimensiuni, ce se purtau probabil la

[43] Nelu Zugravu, op. Cit., p.177.

[44] Ibidem si I. Barnea, art. cit., Pontica, XXIV, 1991.Pentru informatii suplimentare privind marcile imprimate pe fundul vaselor si obiectelor de lut vezi: E.A.I.V.R., Bucuresti, 2000, p.38, iar pentru opaite aceeasi editie, p.232-233.

[45] Nelu Zugravu, op. Cit., loc. Cit.

gat sau ca aplice pe haine, datând din timpul lui Alexandru Sever (222 - 235). Unii exegeţi cred ca crucea nu este anterioara veacului III, deoarece creştinii s-ar fi supus pericolelor, idee infirmata de descoperirile din Siria si din catacombele romane precum si de literatura apologetica ce atesta cinstirea timpurie a crucii (secolul II). Descoperiri epigrafice din centre cu veche tradiţie creştina (Ierusalim, Asia Mica, Roma) arata ca siglele desemnând pe Mântuitorul si pe Maica Sa erau utilizate de unii creştini chiar din veacul al II-lea, dar ca, in general, numele sacre ale Persoanelor Treimii, Fecioarei si ale altor personaje sfinte s-au impus in paleografia greaca si latina abia in secolul al IV-lea odată cu victoria creştinismului.[46] Concluzia ce se desprinde pentru perioada de dinainte de secolul al IV-lea lasa sa se inteleaga ca, crestinismul a patruns in Scythia Minor inainte de victoria lui oficiala si ca doar cineva de rea credinta ar putea contesta fara drept de apel acest lucru.

In secolul IV se remarca la Tomis o dezvoltare a elementului crestin, surprinsa si in domeniul funerar.

Pentru inceput, credem ca este potrivit sa amintim de monumentele funerare asupra carora planeaza unele indoieli.

Astfel apar in discutie trei stele funerare ce par a contine simboluri crestine. Prima din ele, datand la inceputul secolului al IV-lea (o stela de calcar), are pe frontonul ei un porumbel intr-un triunghi. La sfarsitul inscriptiei e nesigur daca e reprezentata o frunza de iedera sau un peste. Din inscripţie insa nu se desprinde nimic creştin. O alta contine de asemenea un porumbel pe fronton.[47]

O a treia stela datand de asemenea in secolul al IV-lea nu la sa nici o urma de indoiala asupra apartenentei religioase a celor doua

[46] Ibidem, p. 170.

[47] Ion Barnea , op. Cit., p.270, spune ca acestea nu trebuie considerate crestine deoarece, porumbelul ar reprezenta in imagistica pagana, sufletul celui dececat, si de aceea epitafurile cu pricina sunt pagane; Emilian Popescu in I.G.L.R. se rezuma doar sa le mentioneze(p. 53s.u.).

defuncte: Aurelia Ianuaria si Aurelia Domna. Inscriptionata in calcarul stelei, inscriptia contine si expresii specific pagane, ca: „complevit Elysiis” si „ale, vale viator”. De asemenea expresia: „spiritum reddere” este o expresie des întâlnita si in inscripţiile păgâne si înseamnă „a muri”, „a-si da sufletul”. Ceea ce a facut ca aceasta sa fie considerata crestina, fara dubii, este cuvantul „Deo” introdus intre spiritum si reddere, formand astfel: „spiritum Deo red(d)ere”, adica „sa-si dea sufletul lui Dumnezeu”. Epitaful apartine in concluzie unor crestini.[48]

O descoperire relativ recenta, din Constanta, de pe faleza de Nord, a fost atribuita de unii cercetatori, pe baza analogiilor, elementului crestin prezent in secolul IV la Tomis. Este vorba de „Cavoul cu picturi” descoperit in 1988, cand se sapa la fundatia unui bloc de locuinte. Ca si pe inscripţiile funerare cu conţinut si decor comun religiei păgâne greco-romane si celei creştine, si aici reprezentările anumitor pasări (porumbei, păuni etc.) si animale (iepure) pot fi tot atât de bine simboluri păgâne cat si creştine. Ceea ce a determinat pe descoperitori sa-i atribuie pe buna dreptate caracter creştin, sunt mormintele din interiorul cavoului, orientate crestineste. Pe baza stilului naturalistic al bogatului decor floral si faunistic, combinat cu ornamente geometrice, si al puţinelor piese de inventar găsite in morminte, cavoul a fost datat in a doua jumătate a secolului al IV-lea, el fiind folosit pentru inmormantari o perioada mai îndelungata.

In catacomba Santi Pietro e Marcellino de la Roma, se afla scene ale banchetului funerar cu similaritati cu cea din cavoul descoperit la Tomis. Ca un element in plus, la Tomis, pe masa se afla pictat un

[48] Ion Barnea Monumenti Paleocristiani della Scizia Minore, estratto de „ Corsi di cultura sull arte ravennante e bizantina”, Ravenna, 1971, p. 29; Nelu Zugravu, op. Cit., Emilian Popescu, I.G.L.R., p.56, 21

peste (simbol creştin) iar deasupra persoanei din dreapta scenei se afla inscripţia IRENE (IRINI = PACE).[49]

Alte descoperiri cu caracter crestin, din necropolele Tomisului, datate in secolele IV - V si considerate ca sigur crestine:

p.59 - 60, 24

- Un epitaf de marmura caracteristic IV - V. Are frontonul triunghiular. In centrul stelei se afla o coroana ce se termina in partea de jos cu doua frunze de iedera, iar in centrul coroanei se afla monogramul creştin si crucea monogramatica. Text: „Torpilla din Epiphaneia”(Cilicia, n. aut.) de 25 de ani.[50]

- Masa de agapa descoperita probabil intr-un cavou. Secol IV - V , cu inscripţia: Tft MAKAPIft TIMO0EQ I1APA AINIOY NEOOQTIZTOY ENMANOYHA, adica: „FERICITULUI TIMOTEI DIN PARTEA LUI DINIOS CU NUMELE DE NEOFIT ENMANUEL” Intre cuvintele 2 si 3 este reprezentat un porumbel, iar la sfarsitul inscripţiei se afla reprezentat un peste. Numele de timotei precum si apelativul de Fericitul i-a facut pe cercetatori sa considere ca este vorba chiar despre episcopul Timotei care a participat la sinodul de la Efes din 431, considerat al III-lea Ecumenic.[51]

- O stela funerara, azi dispăruta, care la sfarsitul inscripţiei avea incizata reprezentarea unei frunze de palmier (simbol creştin) iar mai jos o pentagrama (simbol gnostic). Secol IV. Acesta se incadreaza in marturiile cu caracter gnostic ce s-au descoperit in Dobrogea in concordanta cu cele crestine.[52]

- O aşchie de marmura rupta dintr-un sarcofag. Pe ea se aflau reprezentate doua cruci, una la început si una la sfarsitul

49 I. Barnea, op. Cit., p. 272.

50 Emilian Popescu, I.G.L.R., p. 59 – 60, 24.

51 Ibidem, p. 62.

52 Ibidem, p.63, 28.

unei inscriptii: „Ai mila Doamne de cei fara trup! Aici odihneşte Alexandru de curând convertit (neofitos)”. Ca secol a fost propus IV.[53]

- Din seria mormintelor pictate apare un altul inedit, datat in secolul IV, care conţine scene cu caracter creştin evident; porumbel, ghirlande, doua capete de îngeri si doua figuri umane.[54]

- Epitaful lui Terentius, fiul lui Gaione(se pare ca e vorba despre un got creştinat). Decor: cruce aşezata pe un vrej de iedera si monogramul înscris in cerc. Se pare ca piatra a fost refolosita. Terentius era militar si facea parte di corpul „tinerilor lancieri”.[55]

- O stela de marmura cu cruci săpate in partea superioara, in mijloc si jos. Text: „Aici odihneşte Maru, de doi ani, 10 luni si 14 zile, fiica lui Ioan, administratorul (bisericii) Sfântului Ioan”. Aceasta este prima mentiune despre hramul unei biserici de pe teritoriul romanesc si de asemenea aflam si numele primului epitrop cunoscut la noi. Acest lucru dovedeste ca in secolele IV – V, Biserica tomitana avea o solida organizare administrativa.[56]

- O alta placa fragmentara de marmura pomeneşte de un fost episcop martir al cărui nume nu s-a păstrat (poate Titus sau Philus, deoarece Acta Sanctorum aminteşte pentru 31 ianuarie la Tomis un episcop martir cu acest nume, martirizat in persecuţia lui Liciniu, 319 - 320). Placa a fost pusa la intrarea unui

[53] Ibidem, p.64, 29.

[54] A. Suceveanu si A. Barnea, „La Dobroudja Romaine”, editura Enciclopedica, Bucuresti, 1991, p. 282

[55] Emilian Popescu, I.G.L.R., p. 65.

[56] Ibibem, p.67, 32.

martirium clădit la ceva vreme după martiraj(sfarsit de IV, început de V).[57]

• Un opaiţ de lut descoperit in cimitirul tomitan in anii 1905 – 1906, ce are reprezentat pe el pe Hristos, in picioare, in costum antic, binecuvântând cu ambele mâini. De jur împrejur se citeşte inscripţia „Pace meam do vobis” (Ioan XIV, 27) iar in chenarul circular sunt reprezentate busturile celor 12 Apostoli. Datare secolele IV – V.[58]

• Tot din secolele IV – V dateaza si edificiul funerar al lui Eutalios din Cezareea (binecunoscut centru creştin, patria sf. Vasile cel Mare care a avut relaţii cu Bretation ep. Tomisului – conform actului martiric al sfântului Sava de la Buzău, 12 aprilie 372). Epitaful este pus de cappadocian in memoria sotiei sale Kaliope ca Dumnezeu sa o aseze in lumea celor drepti („aseaz-o Doamne cu dreptii”).[59]

• Un interes deosebit il prezinta inscriptia funerara a unui anume episcop martir. Cercetatorii au crezut ca este vorba de Titus sau Philus amintit in martirologii ca episcop de Tomis martirizat in timpul lui Licinius.[60]

In continuare vom prezenta cateva descoperiri din necropolele tomitane datate in secolele V – VI:

• O placa de marmura descoperita la Constanta. Deasupra inscripţiei are o cruce si o scobitura dreptunghiulara (pentru ars tămâie?).

57 I. Barnea, op. Cit., loc. cit.

58 Ibidem, vezi si A. Suceveanu si A. Barnea, op. Cit.

59 I. Barnea, „Monumenti….”, loc. cit.; vezi si I. Barnea, op. Cit..

60 Ibidem; Nelu Zugravu propune ca inscriptia sa fie citita:„Martiri ai lui Hristos si episcopi ai Tomisului…aici odihnesc”., op. Cit., p235.

- O stela de marmura ce are in partea de sus doua cruci „latine” cu capetele braţelor latite, caracteristica a secolelor V – VI, la baza cărora este un porumbel. Intre cruci este un cerc ce înscrie monogramul lui Hristos.

- Un fragment din piciorul unei mese de marmura, cu capatul de jos in forma de cap de leu, cu siguranta de provenienta pagana eci mai veche si refolosit de cele care au scris inscriptia cu caracter funerar: „spre împlinirea rugăciunii Sabinei, Leontiei, Venerei si Eufemiei”.[61]

- O stela de marmura ce are in partea superioara incizata o cruce încadrata intr-un cerc având la baza doua frunze de iedera. Sub ea, o alta cruce cu braţele inegale. Text: „Acest mormânt este al Marciei Aurella, soţia lui Marcus, cel care a fost cândva principalis”. Titlul de principalis se acorda numai decurionilor – membrii ai sfatului cetatii, bogaţi si influenţi. Epitaful devine astfel important si pentru ca atesta supravietuirea modelului roman la Tomis si dupa vremurile tulburi ce caracterizeaza secolul al IV-lea.

- O stela funerara crestina cu inscripţie si cu decor format dintr-o cruce greaca caracteristica secolelor amintite si un mic bazin dreptunghiular, săpat probabil pentru ars tămâie.

- Doua stele funerare cu decor format din cruci: la prima semnul se afla la sfarsitul textului iar la a doua in centrul inscriptiei.

- O alta stela cu importanta deosebita este cea a lui „Atala, fiul lui Tzeiuk”, probabil un hun sau protobulgar creştinat. Decorul este format dintr-o cruce. Aceasta ne aduce aminte de misiunea crestina intreprinsa de episcopul Theotim de Tomis,

[61] Emilian Popescu, I.G.L.R., p. 69-70.

aparator al Sfantului Ioan Gura de Aur, pe care hunii il numeau „zeul romanilor” datorita lucrurilor minunate pe care acesta le facea.

- Un stâlp funerar triunghiular de marmura. In partea superioara are o cruce latina cu capetele braţelor latite. Baza crucii se termina in forma de ancora, formata din frunze de iedera. De asemenea, la sfarsitul inscripţiei se afla incizata o alta frunza de iedera. Text: „Mormintele acestea sunt ale lui Victor si Alexandru”. Modelul frunzelor de iedera este preluat din paganism ele fiind simbolul vietii, al vitalitatii.

- O alta stela funerara de maxima importanta pentru organizarea eclesiastica a provinciei Scythia Minor este stela de marmura a lui „Heraclide citeţ al Sfintei Biserici Universale”. Ca decor, are o cruce in partea superioara si un chenar simplu la text, terminat cu o frunza de iedera. Este prima mentiune a unui anagnost (citet) in spatiul dobrogean.

- Inscriptia funerara a lui „ Marcellus, vicarul odesitan” ne da marturie despre relatiile scaunului episcopal de Tomis cu alte centre crestine, in cazul de fata cu Odessos (Varna), de asemenea vechi centru episcopal.

- O stela de marmura, avand la origini o inscriptie pagana, a fost refolosita de crestini, pe ea aflandu-se textul urmator: „Paula, sotia lui Paul sirianul, hipodiacon”. Inscriptia crestina este de o maxima importanta deoarece ea reperzinta prima mentiune a unui hipodiacon in Scythia. De asemenea, ea certifica inca odata raporturile Bisericii tomitane cu centrele de traditie orientale.

- O alta cruce fragmentara are o inscriptie in greaca si latina: OQI QH … Georgii (a lui Gheorghe). Tot din aceeasi

categorie face parte si un fragment de cruce de marmura avand incizate doua litere: Φ Z.

• Din seria obiectelor de inventar funerar amintim: un vas mic de ceramica gasit intr-un mormant din Constanta, pe care este scris cu vopsea alba textul: „Ai mila de mine Doamne”.[62]; o catarama de bronz cu imaginea unui porumbel, o cruce de sarma si doua filacterii din bronz, toate intr-un mormânt de secol V - VI descoperit la Tomis, defunctul fiind pus untr-un sicriu ce avea o cruce incizata pe una din laturi.[63]

Din descoperirile arheologice prezentate mai sus aflam ca primii creştini obişnuiau sa refoloseasca pentru stelele lor funerare vechi stele funerare păgâne pe care inscritpionau simboluri specifice creştine (se poate presupune ca acelea erau „moştenire” de familie n. n.). De asemenea, ei revalorizau si elementele de decor, coroana specifica pagana devenind cerc in care era inscrisa crucea, adeseori terminata in partea de jos cu ornamente in forma de frunze de iedera, si acesta din urma, la randul lui, fiind un simbol pagan la origine. De asemenea, informatii pretioase ne sunt oferite in legatura cu organizarea Bisericii tomitane, precum si legaturile acesteia cu centre crestine de traditie. Astfel avem cunostinta despre un epitrop (administrator), Ioan, un citet (anagnost), Heraclide, un ipodiacon, Paul - sirianul, precum si despre un preot Patricius.[64] Aflam pana si hramul unei biserici din Tomis: Sfantul Ioan, precum si notiuni despre biserica: „sfanta si universala”.

[62] Emilian Popescu, I.G.L.R., p. 73 – 94, 37 – 59.

[63] Maria Munteanu, „Marturii crestine pastrate in Muzeul de arheologie din Constanta”, p. 98-104, in volumul De la Dunare la Mare, editura Arhiepiscopiei Dunarii de Jos, Galati, 1977.

[64] Emilian Popescu, I.G.L.R., p. 62, 86.

Dupa cum se poate observa importanta studierii necropolelor este un fapt real si care poate aduce multe lamuriri privitoare la inceputurile crestinismului in Dobrogea.

O necropola de referinta pentru perioada romana, si implicit pentru raspandirea crestinismului in Scythia Minor, este cea de la Callatis (Mangalia). Necropola reprezinta un remarcabil monument paleocrestin in opinia majoritatii cercetatorilor.[65]

SECOLELE IV – VI LA **CALLATIS**

Cimitirul romano - bizantin se afla in marginea de vest al oraşului Mangalia, dincolo de calea ferata.

In partea de nord a necropolei cercetările au fost îngreuiate de construcţiile moderne, dar se pare ca aici s-ar afla si basilica cimiteriala a necropolei.

In perimetrul cercetat s-au descoperit aproximativ 400 de morminte, autorul estimand ca numarul total al lor ar cuprinde in jur de 2000 de morminte. Cu toate acestea numarul celor studiate este suficient pentru a ne da seama de apartenenta necropolei si de populatia care a folosit-o.

In perimetrul ei s-au identificat mai multe tipuri de morminte, dupa cum urmeaza:

• **tip cista**, construite din piatra (dale - lespezi) de calcar, cioplite sumar – 60% din totalul celor descoperite. Unele(140, 148, 151) sunt prevăzute spre răsărit cu „fereastra” obturata cu a dala de piatra din acelaşi material. Mormintele de acest tip sunt continuarea unei tradiţii la Callatis, ce datează inca din

[65] Constantin Preda, Callatis – necropola romano – bizantina, Bucuresti, 1980.

perioada elenistica. Analogii găsim in necropolele de la Pecs, Sagvar, Intercisa si Odessos;

- **cu camera boltita si cu dromos**, construite din blocuri de piatra. Au fost descoperite trei morminte de acest tip: M 78, 316, 358. Ele constau dintr-o camera funerara, de forma rectangulara cu lungimea variind de la 3,70 m pana la 5,60 m si latimea de 2 m; inaltimea in punctul maxim al boltei fiind de 2 m. Accesul in aceasta camera se făcea printr-un dromos, lung de 3,90 m, lat de 0,90 m si înalt de 1,15 m, prevăzut cu trepte de piatra. Sectorul culoarului din fata intrării mormântului propriu zis este si el boltit. Intrarea in camera mortuara se făcea printr-o deschidere in partea de mijloc a peretelui de vest, ea având inaltimea de 0,80 m - 1 m. La doua dintre cele trei morminte, deasupra intrării in camera mortuara s-a săpat in piatra cate o cruce cu capetele dreptunghiulare. Pe peretele de sud al dromosului, înainte de intrarea in camera funerara s-a găsit, scrisa pe tencuiala de mortar de var, expresia Kup(i)s (3or|6(i). Aceste morminte sunt caracteristice necropolei callatiene, analogii găsindu-se insa la: Tomis, Sagvar, Intercisa, Keszthely (numai din cărămida si fara dromos). Caracterul lor este fara urma de îndoiala creştin, mormintele fiind datate in prima jumătate a secolului al V-lea.

- **cu camera simpla, gen cavou,** au fost descoperite doua (M 8 si M 9), al doilea având scrijelite pe pereţi literele AIO, probabil numele celui decedat.

- **in groapa simpla**, aproximativ 40%.

- **cu galerie** (M15, 47, 48, 49, 50). Acestea aveau următoarea alcătuire: un put in forma rectangulara, adânc de peste trei metri care intr-unul din pereţi avea săpata o galerie boltita înalta de circa un

metru. Aceasta reprezenta camera mortuara (unde erau depuse doua sau trei cadavre). Intrarea era blocata cu ţigle sau cu blocuri de piatra. Unul din aceste morminte se prezintă ca un complex având pe fiecare latura a puţului de acces săpata o galerie, dând astfel forma de cruce întregului ansamblu. In fiecare galerie se aflau doua sau trei schelete. Mormintele sunt datate in secolul VI, cu analogii tot la Mangalia in descoperiri intamplatoare, apoi la Odessos si in Siria, acestea di urma considerate mai vechi. O analogie cu mormantul cu galerii in forma de cruce o intalnim la un mormant descoperit la Tomis. Acest mormant avea mai multe incaperi – firide – dispuse in forma de cruce la fel cu cel de mai sus numai ca este mult mai ingrijit lucrat iar accesul se facea prin „piciorul crucii" iar nu prin putul central ca in cel din necropola callatiana. In Siria, dupa cum am mai spus, exista tipul predominant al mormintelor de acest tip, cu diferenta ca acelea sunt sapate in stanca.[66]

- **in amfora (**M 208**);** e vorba de doua amfore in care s-au găsit resturi din scheletul unui copil. A fost datat in secolele IV – V, analogii găsindu-se in regiunile nord – pontice si la Histria.

- mormintele **14** si **25** fac excepţie, având o nisa pentru introducerea cadavrului, pe una din laturile gropii funerare.

Datorita caracterului ei creştin, in aceasta necropola ritul inhumaţiei este exclusiv.

O caracteristica aparte o constitue inmormantarile comune(la o treime dintre morminte); se presupune ca ele au avut loc succesiv, intr-o perioada de timp mai îndelungata. Scheletele sunt orientate V – E, specific creştin, cu excepţia a doua dintre ele (23, 30) orientate invers (V - E) după vechea tradiţie greceasca. De asemenea impresioneaza cele trei morminte cu camera mortuara si cu dromos ce

[66] V. Barbu, „Din necropolele Tomisului", in S.C.I.V.A., 22, nr. 1/1971, - p.53.

atesta grija deosebita pentru cei adormiti. De fapt este vorba, si aici, de preluarea traditiei mai vechi a sarcofagelor si cavourilor, patrunsa tot pe filiera orientala.

Dintre **obiectele** cu caracter crestin descoperite in necropola amintim:

- O catarama de bronz gasita in M47, lucrata in stilul cloisonnée, specific secolului IV. Placa este de forma rectangulara decorata cu o cruce la mijloc. In spaţiul braţelor crucii au fost incrustate pietre semipreţioase (doua roşii si doua albastre). Spinul cataramei are un decor in forma de X. Ea a fost datata in secolul V, având analogii in sudul Rusiei, zona Rinului si Franta.

- Intr-unul din mormintele cu bolta si dromos (M316), ca unice obiecte de inventar s-au descoperit patru aplici de centura cu incrustaţii de pietre semipreţioase. Motivul desenat pe ele este un cadru metalic cu un romb central, totul încadrat intr-un cerc, imagine ce inchipuie o cruce. Analogii se găsesc la Kerci iar datarea este prima jumătate a secolului V.

- Bratari din bronz cu capetele ornamentate cu semnul crucii s-au descoperit in mormintele: M226, 346, 352, 354, 356 si una passim. Acestea sunt datate in a doua jumătate a secolului al IV-lea.

Pentru a ne da seama de obiceiurile preluate de crestini din mediul pagan in ceea ce priveste domeniul funerar vom prezenta mai jos, integral, inventarul catorva morminte in care s-au descoperit obiecte sigur crestine:

- **M 47** – catarama cu cruce in stil cloisonnee, alaturi de cercei de bronz;

- **M122** – vas de lut, tip urcior, cu inscripţia ZOH (Viata), considerat de provenienta crestina, găsit lângă laba piciorului stâng a scheletului; mormantul mai conţinea un lacrimariu cu resturi de ulei in interior, precum si o moneda de bronz de la Aurelian;

- **M174** – vas de lut cu inscripţia ZOH lângă peretele de sud; s-au gasit si cercei de aur;[67]

- **M226** – un mormânt cu patru schelete; la mana unuia dintre ele s-a găsit o bratara decorata cu linii circulare si cu cruce incizata; in mormant au mai fost descoperite si margele de sticla colorata;

- **M346** – bratara decorata cu linii incizate si cate o cruce la fiecare capăt; s-au mai găsit un inel, alte trei bratari si un ac de par;

- **M352** – bratara decorata cu cruce si cercuri incizate; s-au mai găsit doua catarame si mărgele;

- **M354** – bratara de bronz decorata cu cruce; s-au mai găsit: fibula cu capetele in forma de bulbi de ceapa, o catarama, doua inele de bronz, doua verigi de bronz si o moneda de la Constantius II din 355-351;

Cele mai multe morminte nu au inventar si numai poziţia si ritul lor le certifica creştine.[68]

Pe baza orientarii mormintelor, a obiectelor de inventar gasite in unele dintre ele si a ritului folosit, necropola de la Callatis este datata in secolele IV – VI. Cele mai multe morminte aparţin secolului IV, apoi secolului V si secolului VI. Autorul presupune ca unele ar putea fi datate in secolul al VII-lea. Aceasta cronologie extinsa s-a făcut atât pe baza inventarului mormintelor cat si pe baza multiplelor înhumări

[67] Constantin Preda, op. Cit. si Emilian Popescu, I.G.L.R., p.142, 97.

[68] Constantin Preda, op. Cit.

atestate in o treime dintre mormintele descoperite (de la patru la unsprezece schelete intr-un singur mormânt). Necropola este importanta pentru ca din studierea ei observam obiceiurile funerare ale paleocrestinilor de pe teritoriul Dobrogei, facandu-ne astfel o idee despre ce s-a transmis din obiceiurile funerare ale inaintasilor nostrii. De asemenea, descoperirile din acest cimitir de la Callatis

Ne ajuta sa deosebim cateva piese de inventar folosite de crestini, pe care le putem atribui deci crestinilor si in lipsa insemnelor explicit crestine (cruce, monogram etc). Astfel sunt: fibula cu capetele in forma de bulbi de ceapa si lacrimariile (balsamariile sau unguentariile). Ca obicei remarcat ca preluat din paganism este acela de a pune vase si monede in morminte.

In afara de necropola prezentata mai sus, la Callatis s-au mai facut si alte descoperiri izolate, cu caracter crestin

Astfel, de o maxima importanta este o cruce de calcar cochilifer, cu inscriptia: „aici s-a facut rugaciune spre pomenirea episcopilor: Stefan…….”, descoperita in 1960. Ea confirma stirile din listele cu episcopatele (Notitiae Episcopatum) de sub jurisdictia Constantinopolului despre existenta mai multor scaune episcopale in Dobrogea in secolul VI.[69]

O alta stela funerara descoperita la Callatis, datata in secolul IV conţine următoarele cuvinte: avaorâasoc; si Scorie, aicoviou adică „înviere” si „viata veşnica”.[70]

Din seria cavourilor cu picturi s-a descoperit in Mangalia unul care ramane inedit (nefiind publicat) si care contine pe langa picturi cu caracter crestin si o inscriptie pictata, de aceeasi provenienta.[71]

Dintre descoperirile mai marunte amintim:

69 Emilian Popescu, I.G.L.R., p. 136, 92; idem, „Organizarea eclesiastica a provinciei Scythia Minor in secolele IV- VI”, extras S.T., 7-10, iulie-decembrie 1980, p.553s.u.

70 I. Barnea, „Monumenti……..”, rev. Cit., loc. cit.

71 A. Suceveanu si A. Barnea, op. Cit, p. 43.

- Epitaful lui Simplicius („sirian”) si al sotiei sale Melitis („avand stramosi nobili”), care conform textului: „Au ajuns printre cei drepti in nadejdea invierii si a vietii vesnice”.

- Brat fragmentar dintr-o cruce de marmura, cu inscriptia: „in morte resurrectio”. Datarea ambelor obiecte se face in secolele V – VI.[72]

- O catarama de bronz cu reprezentarea unui peste, găsita intr-un mormânt la Mangalia.[73]

O alta necropola importanta, de factura crestina, se afla la Piatra Frecatei, langa anticul Beroe.

SECOLELE IV – VII LA **BEROE**

Anticul Beroe se afla langa Ostrov, pe malul Dunarii, unde a fost descoperita si necropola ce-si intinde existenta din secolul II pana in secolul al XII-lea, cu un hiat intre VII – X.[74]

Este vorba despre o necropola in care se observa majoritar ritul inhumatiei, existand insa si cateva morminte de incineratie, de regula cele mai timpurii.[75]

72 Emilian Popescu, I.G.L.R., p.136, 91 si 94

73 Maria Munteanu, art. cit., vol. Cit.

74 Petre Aurelian, „Sapaturile de la Piatra Frecatei(Beroe)”, Materiale si cercetări arheologice,
volumul VIII, Bucuresti, 1962, p. 565 – 591 si idem, La romanite en Scythie Mineure (II-e – VII-
siecles de notre ere). Recherches archeologiques, Bucuresti, 1987, 171p.
Idem, „La romanite…”, p. 10 – 13.

In total s-au gasit 786 de schelete, impartite in patru sectoare (A, B, C, D). Orientarea mormintelor se face V – E, dupa modelul crestin. Si aici, ca si la Callatis exista mai multe tipuri de morminte de inhumatie: simple, cu ţigle, cu pietre si cu lemn. Din totalul mormintelor descoperite, numai 210 au inventar. Mormintele apartinand secolului IV din necropola, prin obiectele lor, reflecta destul de evident o lume de cultura provincial – romana amestecata cu elemente străine de caracter barbar.

Un mormânt **tipic provincial – roman** de secol IV de la Beroe are următoarele caracteristici:

scheletul este orientat V – E, pus pe spate cu mâinile de-a lungul corpului; ca obiecte de inventar are o fibula cu capetele in forma de bulb de ceapa, inel de argint, catarama de bronz sau argint si doua ulcioare din argila depuse la picioare.[76]

In restul mormintelor de tip roman, inventarul consta deseori dintr-un singur obiect, vas, fibula sau catarama. Catarame de bron si fibule cu capetele in forma de bulbi de ceape se gasesc si la Callatis si mai aproape in toate necropolele si mormintele specifice perioadei romano-bizantine.

Sunt prezente de asemenea si morminte barbare situate in interiorul necropolei romane, ceea ce a dus la concluzia logica a unei convieţuiri dintre cele doua populaţii in cadrul evenimentelor petrecute in Scythia in secolele IV – V.

In sectorul C s-a facut o descoperire importanta: o basilica cimiteriala care a fost datata in secolul al IV-lea presupunandu-se ca a fost ridicata chiar in timpul lui Constantin cel Mare. Aceasta, impreuna cu mormintele de secol IV ce o inconjoara formeaza, in opinia autorului, cel mai vechi complex de acest fel, cea mai veche

[76] Idem, „Sapaturile…”, p. 578.

comunitate crestina-constantiniana, descoperita, di zona balcano-danubiana.[77]

Pentru secolele VI – VII, datarea s-a facut si in baza unei monede de la Iustinian descoperita intr-unul din morminte.[78]

Necropola isi continua existenta si după atacurile concentrate ale slavilor si avarilor din secolele VI – VII (mai ales dintre anii 592 - 602).

Dintre obiectele cu caracter vadit crestin de secol VI – VII, amintim urmatoarele:

- In mormantul C84 s-a gasit un mic tezaur ce cuprindea printre alte obiece si 7 monede de bronz – numii ce au pe ele (unele) semnul crucii.

- In mormantul D23 s-a gasit o catarama de bronz de tipul sucidava, avand pe ea semnul crucii cu bratele drepte (secolele VI - VII).

- In mormantul C62 s-a gasit catarama de centura in bronz cu reprezentarea unei cruci treflate (secolul VI). In

- In mormantul B45 s-au gasit: o aplica de bronz cu cruce treflata si semicerc, compunand o figura umana si o catarama de tip Sucidava cu cruce cu brate drepte (secolele VI - VII).

- In mormantul D4 s-a descoperit langa un schelet ce avea craniul deformat artficial, pe umarul stang, aproape de clavicula, o mica cruce de argint (fusese probabil purtata la gat).

- In mormantul E123, cu un schelet de copil, s-a gasit o cruce de antimoniu cu o alamandina (piatra semipretioasa) rosie incrustata in mijloc (ambele – D4 si E123 – datate in secolul VI).

- In mormantul A80, in inventar, se afla si o mica cruce de argint amestecat cu mult cupru, atasata de un cercel.(secolul VI).p.50-100.[79]

[77] Aurelian Petre, op. Cit., p. 106.

[78] Idem, art. cit., p. 578.

Cronologia se opreste la Beroe in 641, an ce rezulta in urma observatiilor numismatice.[80] Dupa cum stim, in 680 – 681, bulgarii condusi de Asparuch infrang armata bizantina si trec Dunarea, asezandu-se in regiunea Varnei, de unde vor ocupa treptat vechile provincii imperiale Scythia Minor si Moesia Inferior.[81]

O alta necropola cu rezonanta in istoria Dobrogei este Histria. Vechi centru elenistic, cetatea isi piede incetul cu incetul din importanta, in perioada romana, in dauna Tomisului.

SECOLELE IV – VII LA **HISTRIA**

In 1956 s-a descoperit in afara cetatii antice, o basilica cimiteriala numita dupa locul unde a fost gasita: basilica „extra muros". In sectorul acesteia s-au gasit numeroase morminte de secol IV – VII. Este vorba de 74 de morminte de inhumatie (tipurile cu tigle, pietre sau lespezi – ca la Piatra Frecatei). Orientarea scheletelor s-a facut in felul urmator: SV-NE (30 de morminte), V-E (20 de morminte) si alte orientari (24 de morminte). Numai 30 de morminte poseda inventar (fibule cu „capete in forma de bulb de ceapa", numai 3 vase in tot cimitirul, bratari, margele, cercei, inele etc.).[82]

Dintre toate mormintele descoperite aici atrage atentia unul singur: **M58** – descoperit in exteriorul basilicii, la distanta de numai 1,20m de la varful absidei. A fost datat in secolul VI d. Hs.[83] Mormantul este frumos lucrat, in caseta de lespezi de piatra, ceea ce denota grija celor

79 Aurelian Petre, op. Cit., p. 98-144.

80 Ibidem

81 Stelian Brezeanu, op. Cit., p. 53.

82 H. Nubar, „Contributii la topografia cetatii Histria in epoca romano-bizantina. Consideratii generale asupra nrecopolei din sectorul basilicii <extra muros>", in S.C.I.V.A., numarul 2/1971

83 H. Nubar, „Ein gotisch-alanisches Grab in Histria", in Dacia N.S., XV, 1971, p.335-349.

care l-au construit. Ca inventar funerar contine foarte multe piese marunte de aur: catarame, limbi de curea(capete) si aplici, impreuna cu urme de vesmant tesut cu fir de aur. Pe aplici se remarca semnul crucii. Pozitia este cea crestina iar inmormantarea s-a facut langa biserica. Pote fi vorba oare de vre-un preot de seama?(n. n.).

Autorul face legatura dintre basilica, pe care o considera cimiteriala, si morminte, acestea facand parte din acelasi complex, „cel putin pentru secolul VI”.[84]

In necropola apar unele indicii care atesta o populatie e origine sarmatica-alana, puternic romanizata.(colonizarea lor se va fi facut in secolele II – IV, ei fiind puternic romanizati).

Ca descoperire izolata citam un fragment de marmura din partea de jos a unei stele funerare, care la sarsitul inscriptiei are incizata o cruce. Datare – in secolul al IV-lea.[85]

DESCOPERIRI CU CARACTER FUNERAR DIN **ALTE CENTRE** ALE SCYTHIEI MINOR

O descoperire foarte importanta a fost facuta la Axiopolis (Cernavoda). In interiorul cetatii se afla urmele unei bazilici cu baptisteriu iar in exterior, in fata portii de Nord exista o alta basilica in care au fost inmormantati Chiril, Chindeas si Dasius(Tasios).[86] In ceasta biserica considerata cimiteriala, printre ruinele ei s-a descoperit o placa de calcar pe care era scris: „(Martirilor) Chiril, Chindeas si Tasius le incredintez pe Eufrasius”. In baza faptului ca nu are inscriptionat semnul crucii asa cum apare, spre exemplu, la Niculitel,

84 Idem, „Contributii…”, loc. Cit.

85 Emilian Popescu, I.G.L.R., p. 153.

86 Emilian Popescu, „Organizarea…”, rev. Cit., loc. cit.

datarea s-a facut timpuriu, in secolul al III-lea.[87] Martirii de la Axiopolis sunt mentionati de martirologiile din secolul al IV-lea, si descoperirea de la Cernavoda nu vine decat sa le confirme autenticitatea, inchizand astfel gurile celor ce le contesta. Ele atesta inca din perioada paleocrestina obiceiul inmormantarii „ad sanctos”.[88]

O descoperire de o si mai mare importanta o semnalam la Niculitel. Sub pavimentul altarului din biserica de aici s-a descoperit o cripta continand moaştele a patru martiri: Zoticos, Attalos, Camasis si Filipos(confirmându-se astfel ştirile transmise de martirologii). Cripta de forma cubica cu acoperişul semisferic este cea mai veche construcţie creştina de acest fel cunoscuta pana in prezent.[89]

Ineditul ei consta si in faptul ca sub pavimentul criptei celor patru martiri s-a descoperit o alta incapere, unde s-au facut inmormantari. In interiorul acelei incaperi s-au descoperit doua vase ceramice (castroane) continand oase umane calcinate.[90] Numele a inca doi martiri apar intr-o inscriptie din interiorul incaperii mai vechi: QSEKCOSE Ixcop µapTupcov (Odecode si Ihor, martiri), dar despre acestia nu avem si alte stiri. Cert este ca martirii de sub cei patru, care au patimit in secolul al IV-lea[91], au suferit moartea martirica mai inainte, poate chiar in secolul al III-lea. Judecand dupa cele doua urne funerare se poate ca ei sa fi patimit arsi de vii.

La Tropaeum Traiani s-a descoperit un bloc de marmura cu inscriptie in greaca si latina ce continea acelasi text: „crucea mortii si a invierii”. El a fost datat in secolele V - VI.[92] De asemenea, tot la

[87]Emilian Popescu, I.G.L.R., p.205, 194.

[88] Nelu Zugravu, op. Cit., p. 102 – 106.

[89] Maria Munteanu, art. cit., vol cit., p.102 si Petre Diaconu, „Istoria Dobrogei in unele lucrări recente”, in Revista de Istorie, nr. IV, aprilie 1980.

[90] Emilian Popescu, I.G.L.R., p.277, 267, cu mentiunea: informatie de la V.H. Bauman.

[91] Emilian Popescu, „Organizarea…”, rev. Cit., loc. cit.

[92] Emilian Popescu, I.G.L.R., p. 187.

Tropaeum s-au descoperit cinci basilici dintre care trei au cripte pentru pastrarea moastelor.[93]

La Ulmetum s-a descoperit o stela de calcar decorata cu semnul crucii sub text. Mentioneaza in inscriptie doi credinciosi morti tineri, necasatoriti: Alexandru si Alexandria. Datata, secol V.[94]

In localitatea Sipote, judetul Constanta, s-au descoperit doua morminte considerate de autorul descoperirii ca fiind crestine, pe baza orientarii si a ritului folosit (unul dintre schelete are pe orbite doua monede care probabil i-au fost puse pe ochi – obicei ce se pastreaza si astazi in unele locuri). Ele au fost datate in secolul al IV-lea. In al doilea mormant s-a gasit un mic tezaur monetar.[95]

In 1960, in satul Lazu, judetul Constanta, s-a descoperit de catre un taran, o cruce de marmura. Datata in secolele VI – VII, ea contine urmatorul text: „oasele sunt ale lui Gheorghe. Cel de o credinta cu el(a pus aceasta cruce in amintirea) robului tau (Doamne) Gheorghe, fiul lui Murinus”.[96]

Un studiu recent trateaza despre necropola de epoca romano-bizantina de la Argamum (Capul Dolojman). Necropola, datand din secolele IV – V, conţine 20 de morminte (unul dublu), orientate V – E (specific creştin). Numai noua dintre ele poseda inventar si ofrande animale. Autoarea studiului ajunge la concluzia ca este vorba de un segment de populaţie germanica intr-un mediu creştinat.[97]

93 Idem, „Organizarea…”, rev. Cit.

94 Idem, I.G.L.R., p.221, 222.

95 C. Stavru, „Morminte romane la”, in Pontica, V, 1972, Constanta, p.235-257.

96 Alexandru Suceveanu si Alexandru Barnea, op. Cit.

97 Mihaela Iacob, Argamum (Capul Dolojman), Materiale si cercetări arheologice (s.n.), I, 1999.

INCHEIERE – CONSIDERATII FINALE

In incheirea acestei lucrari afirmam, pe baza celor prezentate, ca noua religie a întâmpinat si a trebuit sa disloce in aceste ţinuturi ansamblul de credinţe de veche tradiţie; ascensiunea creştina a fiind „pregătita” de anumite tendinţe, orientări si practici religioase cu vădite nuanţe de monoteism si universalitate. In acest sens stim din istorie ca mai ales in mediul militar aproape se generalizase cultul zeului Soare, cult pe care, inainte de a fi crestin, l-a imbratisat si Constantin cel Mare.

Intr-o necropola romana – timpurie (secolele II - III) descoperita la Callatis se observa practicarea riturilor de mistere, rituri care cereau inhumatia.[98]

Cu aceasta atmosfera religioasa s-a confruntat creştinismul in ascensiune. Pentru a castiga adepţi el a trebuit sa facă anumite concesii, sa accepte unele idei si practici, ce vor sfarsi prin a fii incorporate in noua matrice spirituala; ele reprezintă moştenirea păgânismului in creştinismul romanesc.[99] Acest fapt se observa si din lectura epitafelor de secol II – III ele demonstrand un anumit sincretism de idei pagane si crestine.

Din cele prezentate in lucrare observam ca aspectul funerar nu trebuie ignorat atunci cand se vorbeste de geneza si raspandirea crestinismului la romani.

Încetarea diarhiei constantino – liciniene n-a marcat sfarsitul păgânismului in Scythia Minor. Actul de martiraj al Sfântului Emilian de Durostorum conţine, in acest sens, o informaţie preţioasa, care, deşi are in vedere situaţia cultelor tradiţionale dintr-o provincie învecinata, este revelator pentru „reacţiunea păgâna” si situaţia cultelor tradiţionale si din ţinutul dintre Dunăre si Marea Neagra. Conform

[98] E. Barladeanu, „In legatura cu o necropola romana – timpurie la Callatis”, in Pontica, X, 1977. [98] Nelu Zugravu, op. Cit., p.97

acesteia, la mijlocul veacului al IV-lea, in oraşele de pe Dunăre templele păgâne erau inca deschise iar altarele si vasele sfinte ale vechilor divinitati continuau sa funcţioneze. Aşadar, in ciuda legislaţiei constantiniene, dar mai ales a celei din vremea lui Constantius II (337 - 361) îndreptata împotriva religiei antice, locaşurile sfinte ale vechilor divinitati continuau sa funcţioneze, aşa cum se întâmpla si in multe alte parţi ale spaţiului roman.

In ceea ce priveşte domeniul funerar, istoricii religiilor au arătat ca veacul trecerii de la politeismul pagan la monoteismul creştin a fost martorul apariţiei unei doctrine asupra vietii de dincolo, generata de asumarea de către Biserica a actului funerar; acesta înceta de a mai fi apanaj exclusiv familial, devenind de competenta clerului. Paralel, se afirma un ansamblu deosebit de rituri, o alta estetica funerara, o simbolistica aparte. Cu toate acestea, judecarea realitatilor arheologice nu este întotdeauna uşoara, pentru ca, intr-un secol al convieţuirii creştinismului cu păgânismul, **ce distinge un mormânt creştin de unul pagan e o întreprindere dificila chiar intr-o provincie apartinand unui imperiu ce devine creştin.**

Ca o regula generala, crestinii din perioada de inceput cauta sa se deosebeasca de pagani prin practicarea celor mai simple forme de inhumatie, prin renuntarea la constructiile funerare. Orientarea scheletelor si elementele de ordin stratigrafic sunt singurele care ne indreptatesc sa socotim ca mormintele din aceasta categorie sunt crestine.[100]

In aceasta epoca de tranziţie, când mentalitatile abia se formau, incineraţia coexista cu inhumaţia,[101] orientarea mormintelor in aria aceleiaşi necropole este de-o varietate derutanta, poziţia braţelor nu prezintă uniformitate iar inventarul funerar la fel ca in epoca

100 V. Barbu, „Din necropolele Tomisului”, in S.C.I.V.A., 22, nr. 1/1971, p.66.

101 Situatie observata si de V. Barbu, art. cit., rev. Cit., p.47-68.

anterioara – lipseşte cu desavarsire in unele sau este foarte bogat in altele.

Practica înhumării, orientarea mormintelor sau absenta materialelor nu sunt decât indiciile unei posibile crestinari.

Cert este ca biserica n-a elaborat canoane privitoare la practicile funerare, încât, **exceptând inscripţiile, simbolurile specifice si gruparea mormintelor in jurul unei „basilica coemeterialis", absolutizarea oricărui alt element este periculoasa.**

Scythia Minor nu face nota discordanta fata de alte teritorii romane unde tradiţiile greco- elenistice se resimt in multe dintre practicile si credinţele funerare. Necropolele urbane ca Tomis, Callatis, Histria, Tropaeum Traianii, Beroe prezintă o continuitate topografica uimitoare. Cu alte cuvinte, cimitirele creştine se nasc si se dezvolta in prelungirea celor păgâne, fenomene cu importante urmări in planul continuitatii unor tipuri de morminte, ritualuri si cutume funerare. Schimbarea fundamentala consta, in aceasta direcţie, in sfinţirea „oraşelor morţilor" prin ridicarea de martyria sau simple basilici cimiteriale, fenomen care, in Scythia Minor, este documentat in secolul al IV-lea la Axiopolis, Beroe si Tropaeum Traiani.

In privinţa ritului funerar, inhumaţia era deja generalizata in Scythia Minor in secolul IV. Ce se modifica semnificativ este concepţia despre relaţia viata – moarte: „Am poposit printre cei drepţi, in nădejdea învierii si a bucurării de vita veşnica" – epitaful lui Symplicius si al soţiei sale Melitis de la Callatis (datat IV - V).

„In morte re[surectio]" si „Crux mort[is et] resurect[ionis]", „crucea morti si a invierii" glăsuiesc doua monumente funerare de la Callatis si Tropaeum Traiani, datate in V – VI.[102]

[102] Nelu Zugravu, op. Cit., p. 250

In secolul VI aceasta concepţie era cunoscuta creştinilor scythani, aşa cum o demonstrează decorul epitafelor (crucea, monogramul), formula „ai mila de mine Doamne!”, inscripţia „viata” de pe vasele funerare.

Tipurile de morminte utilizate in primul secol al perioadei romano – bizantine sunt de o mare diversitate, mai ales in asezarile de pe litoral, fapt care sta in strânsa legătura cu tradiţiile culturale si cu structura etnica a populaţiei; pe ansamblu, predomina, insa, înhumările simple, in gropi rectangulare, dar nu lipsesc particularitatile: frecventa mai mare a mormintelor construite din dale de piatra la Callatis, a celor realizate din tigle la Beroe, a celor in firida la Tomis. Pentru perpetuarea unor credinţe păgâne sunt semnificative inmormantarile copiilor in amfore la Histria si Callatis – obicei vechi, foarte răspândit in veacurile II – III in unele necropole din Imperiu, si practica amenajării de cenotafuri la Tomis si Histria.[103]

Cat priveşte orientarea scheletelor, dispunerea V – E (cu devieri in anumite cazuri) este regula dominanta la Tomis, Callatis, Histria, Beroe si Tropaeum Traiani. Obiceiul de a aşeza cadavrele cu fata spre răsărit se intalneste frecvent in perioada Principatului, încât nu credem ca trebuie exagerata importanta lui. In mormintele de secol IV scheletele sunt aşezate cel mai adesea dorsal, aspect care ilustrează, deopotrivă, ideea antica si cea creştina ca moartea este asemenea somnului; braţele lor in schimb, prezintă o diversitate de poziţii, deşi se observa o pondere mai ridicata a indivizilor cu mâinile pe lângă corp. Aceasta lipsa de uniformitate se datorează faptului ca, după o veche tradiţie iudaica, unele cadavre erau învelite in giulgiu; acest tip de înmormântare se va perpetua pana in epoca medievala.

Poziţia mâinilor nu este edificatoare;

103

Mormintele cu schelete chircite sau răsucite pe o parte exprima, foarte probabil, un obicei barbar.

In unele necropole de secol IV din Scythia Minor se întâlnesc, generate de cauze multiple (sepulturi familiale, înhumări colective, jafuri etc.), doua practici care au fost întotdeauna in contradicţie cu teologia creştina – deranjarea mormintelor si reinhumarile. In păgânism exista interzicerea violării mormintelor care erau locus religiosus, proprietate a manilor. Reprezentanţii Bisericii i-au condamnat întotdeauna pe jefuitorii de morminte (vezi capitolul introductiv).

O concepţie larg răspândita in istoriografie este aceea ca sub impactul religiei creştine, in practica funerara s-a impus simplitatea mormintelor, reducerea numărului de obiecte necesare celui decedat. Nu a existat insa nici o dispoziţie oficiala a Bisericii in acest sens. De asemenea se recomanda portul simplu. De aici s-a ajuns la concluzia ca unele morminte descoperite in Dobrogea si lipsite de inventar, ar fi creştine.

Amintim aici un text foarte interesant al lui Clement Alexandrinul, care in Pedagogul ii sfatuieste pe creştini: „Pecetea de pe inelele voastre sa fie un porumbel sau un peste sau o corabie împinsa de vânt favorabil sau o lira muzicala aşa cum avea Policrate pe inelul sau, sau o ancora nautica… daca inelul are gravat un pescar, sa ne aducă aminte de apostol si de copii scoşi din apa(botezului)”. Acesta spune multe despre simbolistica crestina si despre radacinile ei pagane revalorizate in sens crestin. Dupa cum am spus mai sus, aceste simboluri nu trebuie nicidecum absolutizate, ci judecate in functie de contextul arheologic al descoperirii.

Ceremoniile funerare, gesturile care le acompaniază, decorurile de pe monumente, epitafurile, inventarul mormintelor, ritualurile,

sărbătorile periodice rezervate morţilor dezvăluie o mare bogatie de sentimente si o gama variata de reprezentări despre lumea de dincolo, unele dintre ele au pătruns, mai mult sau mai puţin modificate, in noua religie, devenind unul dintre compartimentele consistente ale moştenirii păgâne in creştinism. Aceste aspecte reprezintă baza culturala pe care s-au format credinţele, cutumele si practicile funerare specifice spiritualitatii romanesti arhaice concepţia despre moarte păgâna a venit in întâmpinarea celei creştine, ceea ce explica ecourile sale in spiritualitatea arhaica romaneasca respectiv credinţa in determinismul implacabil al lumii.

Paralelismele din ideologia funerara păgâna si cea a noii religii au făcut posibila creştinarea mai rapida a unor credinţe funerare. Dar, odată cu aceasta si urmare a lipsei unor prevederi canonice in legătura cu aspectele practice ale domeniului funerar (forma si dispunerea mormintelor, orientarea scheletelor, inventarul etc.) s-au putu perpetua si anumite gesturi, cutume, sărbători si rituri de sorginte antica, devenite cu timpul incompatibile cu dogma creştina. Cele mai multe dintre ele isi trag originea in ceremoniile dedicate cultului particular al manilor. Pe un testament de la Sucidava sunt amintite „sacrificiile" care trebuie făcute anual la mormânt. Mai multe epitafe din Dobrogea pomenesc de sărbătoarea rosalia, suprapusa aici, după cum presupunea V. Parvan, pe o veche credinţa funerara autohtona.

Conţinutul mormintelor (ofrande de animale, opaiţe, balsamarii, monede, statuete, obiecte personale etc.), dispozitivele speciale ale urnelor si sarcofagelor(orificii, „fereastra"), tratamentul cadavrelor (imbalsamarea, aşezarea V - E), decorul stelelor funerare etc., ne aduc in atenţie obiceiuri, practici si credinţe funerare ale locuitorilor: lamentaţii, festine, libaţii, împodobirea mormintelor, credinţa in setea nepotolita a morţilor, in nevoia sufletelor de a avea lumina pentru a

străbate tenebrele, in obligaţia defunctului in a plăti obol lui Charon, in supravieţuirea terestra sau astrala etc.

Insusirea lor de către adepţii noii religii a început, cu siguranţa, de timpuriu

In tradiţia greco – romana se origineaza introducerea in morminte, dintre cele mai numeroase sunt in necropolele vest – pontice, a opaiţelor, a recipientelor pentru substanţe aromate si a celor pentru lichide.

Obiecte de iluminat – datate in secolul IV, lipsite de decor tipic creştin puteau semnifica fie lumina destinata sufletelor morţilor in calatoria lor printre tenebrele mormântului, ca in ideologiile funerare păgâne, fie ideea hristica a biruinţei luminii asupra întunericului, a vietii asupra morţii: „Eu sunt Lumina lumii; cine mă urmează pe Mine nu va umbla in întuneric, ci va avea lumina vietii”

Vasele pentru substanţe aromate – atesta obiceiul ungerii morţilor cu diferite uleiuri, care nu era incompatibil cu doctrina creştina.

Ulcioarele, cănile, paharele – Banchetul funerar pagan; „Apa vietii”, in creştinism; cele care au inscripţia „viata” sunt sigur creştine.

Un obicei de factura păgâna este punerea in mormânt a monedelor - **obolul lui Charon**. Practica n-a fost condamnata oficial de Biserica si ea se perpetua si azi.

Formularistica – unor epitafuri creştine de secol IV prezintă ca pretutindeni, de altfel, numeroase afinitati cu cea păgâna iar decorurile mult mai simplificate se reduc cel mai adesea la simboluri creştine, hristice (crucea, monogramul); coroana sau vrejul de iedera amintesc de cele antice fara sa mai aibă vre-o semnificaţie.

Prânzul funerar – o masa de calcar monolita provenind probabil din vre-o camera funerara a necropolei creştine tomitane, dedicata

„fericitului Timotei” de un anume Dinios sau Dinias, recent convertit, este o dovada a practicării unei cutume de certa origine păgâna. Deşi respinse de noua religie, banchetele funerare s-au conservat transmitandu-se mai departe in noua religie si revalorizându-se. Astazi ele se practica frecvent in ortodoxia romaneasca si mesele sunt chiar binecuvantate de catre preoti.

Din studiul necropolelor aflam numeroase lucruri interesante, cum ar fi nume de martiri cinstiti in trecut de stramosii nostri:

Chiril, Chindeas si Tasius la Axiopolis;

Zotticos, Atalos, Camasis si Filipos la Niculitel; tot acolo se pare ca au fost cinstiti si cei de sub cripta celor patru: Odecode si Ihor;

Episcopul martir de la Tomis: Titus sau Philus.

De asemenea aflam despre existenta unor trepte ierarhice: citet (Heraclide), hipodiacon (Paul „sirianul”), preot (Patricius) si episcop (Stefan); precum si a unor ranguri laice: administratorul bisericii Sfantul Ioan (Ioan).

Decadenta politica si militară a Imperiului bizantin la sfarsitul secolului al VI-lea, invaziile avaro – slave, ruperea limesului scythic in 614 si formarea hanatului bulgar la sudul Dunării (680\681) au deschis o pagina intunecata in istoria Dobrogei.

Se remarca decadenta episcopatului prin aceea ca nici un episcop de Tomis nu mai participa la sinoadele din secolele VII – IX.

De aceea, lucrarea de fata se limiteaza la secolul al VII-lea fara pretentia de a fi acoperit intreaga problematica pusa in discutie.